

TÜRKLERİN GÖÇEBELİĞİ HAKKINDA BİRKAÇ NOT

Salih ÖZÇAMCA

Özet

Türklerin yüzyıllar boyunca göçebeliği ve yerleşikliği bir arada sürdürdükleri görülmektedir. Başka bir deyişle; bir bölgede yerleşik yaşamın gereklerini yerine getirmiş Türkler olduğu gibi, aynı anda, başka bir bölgede göçebe yaşam tarzını sürdüren Türklere rastlamak mümkündür. Kendi içinde zengin bir kültürel birikimi barındıran göçebelik, özelde Orta Asya genelde ise dünya medeniyetinin ilerlemesinde en az yerleşikler kadar önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar kelimeler: Türkler, Göçebelik, Yerleşiklik, Orta Asya, Kültür.

Some Notes on the Nomadic Turkish Tribes

Abstract

Turks have possessed the features of being nomadic and settled for centuries. In other words, while it is possible to find Turks who have fulfilled the necessities of being settled in one place, in another place, at the same period of time, it is possible to find Turks who are showing the features of nomadic tribes. The features of nomadic tribes, that they have rich cultural accumulations, have played an important role, to the least, as the extent of the settlers, specifically, in the development of Middle Asia and generally, in the development of the world civilization.

Key words: Turks, Nomadic Tribes, Settlers, Middle Asia, Culture.

Giriş

Dar anlamıyla, *zamana ve mekâna bağlı kalmaksızın, doğanın kendilerine yaşama fırsatı verdiği yerlere doğru sürekli ya da mevsimlik olarak hareket etme hâli* şeklinde özetlenebilecek olan göçebeliliğin, sosyolojik bir kavram olup olmadığı sorusu, bu alanda çalışma yapan araştırmacıların eserlerini oluşturma sürecinde çıkış noktasını teşkil etmektedir (Grousset 1999: 11 vd.; Roux 2001: 30,37; Barthold 2004: 13-14).

“Göçebelik” ve karşıtı konumundaki “yerleşiklik” kavramları - temelde okuma yazma bilenle bilmeyen, diğeri bir ifadeyle “şifahi” ve “kitabi” olan - incelenirken, her iki yaşam tarzının da medeni veya medeni olmayan vasıflandırmalarla tanımlanmaya çalışıldığı görülmektedir (Radloff 2002: 369-370). Bu kısa yazıda, böyle bir yanılgıya sebep olan unsurlardan birkaçına değinmek amacındayız.

“Göçebelik” kavramı

İ. Kafesoğlu’na göre göçebelik, sosyolojik bir kavramdır; fakat yalnızca ekonomik faaliyetlere bakılarak Türklerin göçebe olduğu ileri sürülmekte ve sosyal muhtevası araştırılmamaktadır. Batılılar, “medeniyet”e ancak tarım hayatı ile geçildiğini, bu nedenle göçebeliliğin “medeniyetsizlik” olduğunu genel kabul görüşü olarak benimsediklerinden dolayı kolaylıkla Türkleri göçebe, dolayısıyla medeni kabiliyetten yoksun bir topluluk olarak vasıflandırmışlardır (Kafesoğlu 2003: 33).

Hâlbuki herhangi bir hayat tarzının oluşumunda yaşanan bölgenin coğrafı, iklimsel vs. şartlarının yön verici faktör olduğu açıktır. Yapılan arkeolojik kalıntıların ortaya koyduğu sonuçlar da insanların önce, hem tarımla hem de hayvancılıkla uğraşan karışık bir ekonomi içinde yerleşmeye başladıklarını ardından da bir uzmanlaşmaya doğru gidilerek tarımla uğraşanların sulama tarımına geçerken hayvancılıkla uğraşanların ise bozkır ikliminde konar göçer bir yaşam tarzını benimsediklerini göstermektedir (İzgi 2002: 464).

Göçebeler üzerindeki araştırmalarda özellikle “yarı göçebe” kavramının kullanılması oldukça dikkat çekicidir; aksi ifadesiyle “yarı yerleşik” olan bu toplulukların araştırmacılar tarafından yerleşiklik hâllerinin değil de göçebeliklerinin vurgulanmasını nasıl değerlendirmek gerekir?

Öncelikle, göçebe yaşam tarzı sürekli veya mevsimlik hareketliliği içerdigi için aynı zamanda okur yazar oranının da düşük olmasına sebep olur; çünkü “kitabi” bilgiye ulaşmak için belirli bir mekâna ve zaman dilimine ihtiyaç vardır ki bu da ancak yerleşerek olabilir. Hâlbuki göçebelikte “şifahi gelenek” ön plandadır; sözler, hikâyeler, hayata dair tecrübeler anlatılarak sonraki nesle aktarılır. Tarih öncesi devirleri inceleyenlerin ortaya koyduğu verilere göre de her türlü sözel iletişim şifahlilik temeline dayanmaktadır (Ong 2003: 17). Bu yüzden ki onların hayatlarında *destanları* görürüz. Farklı zamanlarda farklı

bölge ve kültürler göre yeni anlatıların dâhil olduğu veya çıkarıldığı ama özünde aynı kalan destanlardır onlar. Göçerler geçmişlerini koruyabilmek, zihinlerini hazır hâlde tutabilmek ve de günlük yaşamın gereği olarak vakitlerini geçirebilmek için anlatmak zorundadırlar (İnan 1998: 202-203).

Bu noktadan hareketle yerleşikliği ve okur yazarlığı (kitabılığı) medeniyetin merkezine koyanlar, geriye pek de yazılı metin bırakmamış olan göçebeleri medeni vasıflardan yoksunlukla itham etmişlerdir. Onları böyle düşünmeye zorlayan diğer bir neden ise göçebenin (şifahiliğin) yaşamını ancak yerleşik (kitabî) olanın kaleminden çıkanlarla tanıyabilmesindedir. Böylelikle göçebelere bakış açısı da yerleşiklerin akıl süzgecinden geçirdikleriyle sınırlı kalmaktadır. Yerleşiklerin kaleminden çıkan vakayiname türü eserlerde ise göçebelere sürekli olarak “güvenlik” noktasından ele alındıkları görülür.

Yerleşiklere göre göçebeler, ekili/dikili alanlara zarar veren, sosyal hayatı felce uğratan, şehirleri yağma eden, normal günlük hâllerindeyken bile potansiyel bir tehlike olarak görülen topluluklardır. Örneğin, Urfalı Mateos, Selçuklu beylerinin Doğu Anadolu’da giriştikleri akın hareketlerini at sırtında, ok ve yaylarıyla tasvir ederken “*barbarlar veya zalimler*” gibi kavramlar kullanır (Urfalı Mateos 2000: 86-87, 110-111 vd.). Şüphesiz böyle yazmasında, etrafı surlarla çevrelenmiş ve güvenli hâle getirilmiş olan yerleşik yaşamın merkezinden olaylara bakmasının önemli bir yeri vardır; fakat toprakları onlar tarafından ele geçirilip eski sosyal düzeni çok da fazla değiştirmeden yeni bir düzen kurulunca Mateos, barbar olarak adlandırdıklarını medeni vasıflarla nitelermeye başlar.

Hâlbuki Türklerin göçebe yaşamını anlamak için “bozkır kültürü” anahtar bir rol oynamaktadır (Kafesoğlu 2000: 214). Özellikle bozkır, İç Asya nüfusuna çevresindeki yerleşik medeniyetlerle sürekli karşılaşmalarında dayanabileceği tek zenginliği sağlamıştır; yani bozkır yaşamı tamamen kendine yeterli olan bir ekonomiye dayanır. Kendi kaynakları, esas yiyeceklerini ve hatta yakacaklarını sağlar.

İç Asya tarihinde “at”ın evcilleştirilmesi göçebeler için olduğu kadar yerleşikler için de önemlidir. Hatta “Atlı okçu” resmi, tarihte bilinen en büyük devletleri oluşturan gücü sembolize etmiştir. “At”ın niteliği ve iklimsel zorluklara dayanıklılığı onu evcilleştirmiş olan Türkleri oldukça güçlü bir pozisyona yükseltmiştir. Süvari gücü yeterli derecede binek hayvan rezervine sahip olduğu müddetçe, yerleşik halkın orduları tarafından yenilmeleri kolay değildi (Sinor 2003: 19-20). Bu nedendir ki yerleşik çevrelere doğru yapılan akın hareketleri, yerleşikler nazarında şaşkınlık ve korku verici ifadelerle anlatılmıştır. Hatta onların üzerindeki başarıları “barbarların” yağması olarak nitelendirilmiştir.

Yerleşiklerle göçebeler arasında yaşam farklılığından kaynaklanan bu bakış açısını, yerleşiklerin kaleminden çıkan kaynaklarda göçebe olarak tasvir edilirken bir süre sonra yerleşik yaşamın beyleri hâline gelen Selçuklu Türkleri ile kendi ildâşları olan göçebe Türkmenler arasında da görmek mümkündür.

Selçuklular, devlet yapılanmaya başlayıp yerleşikler üzerinde hâkimiyetlerini tesis edince Selçuklu gücünün çekirdeğini oluşturan; at, ok ve yayıyla resmedilmiş göçebe Türkmen unsuru, potansiyel bir tehlike olarak görülmüş ve İran coğrafyasının yerleşik ahalisini rahatsız etmemeleri için ya yerleşmeleri istenmiş ya da onların yaşamlarına uygun “uç” bölgelere doğru göç ettirilmiştir. Burada dikkat çekici olan ise yerleşiklerin dünyasına girildikçe önceki yaşam tarzına yabancılaşılmasıdır. Sosyolojik açıdan bakıldığında da, okuma-yazma yeteneği kazananların ya da bu yeteneğe sahip olanların üzerinde hâkimiyet kuranların eski sıcak, sözlü dünyalarındaki heyecanlara dönemeyecekleri ifade edilmektedir (Ong 2003: 23). Elbette ki bu dönüşümün siyasi, askerî, iktisadi olduğu kadar coğrafi ve iklimsel ve hatta psikolojik sebepleri de vardır.

Eserini göçebe (bedevi) ve yerleşiklik (hadarilik) temeline oturtan İbni Haldun’a göre; göçebelikten yerleşikliğe geçiş için, o an içinde bulunduğu bölgenin coğrafi, iklimsel ve iktisadi şartlarının elverişli olması kadar yerleşik hâle gelmeye istekli oluşun da önemli bir yeri vardır (İbni Haldun 2004: 106). Nitekim Horasan bu özelliklere sahip bir bölge olmakla birlikte Selçukluların göçebelere nazaran yerleşikler üzerindeki koruyucu tavrını görmemek de mümkün değildir. Tuğrul Bey’in, daha devlet kurulmadan önce, ayyarların Nişabur halkına kötü muamelede bulunması nedeniyle şehre girdiği zaman (1038) bu duruma son verip “yerleşik halk”ın huzurunu sağladığı kaydedilmektedir (İbnü’l-Esir 1991: 369). Nasır-ı Hüsrev, Tuğrul Bey’in İsfahan’ı aldığı anda (1050–51) halktan üç yıl boyunca vergi istenmemesini emrettiğini söyler (Nasır-ı Hüsrev 1985). Yine Alp Arslan da hükümdar olunca (1063) “yerleşik halk”tan yılda ancak iki kez asli vergi (harac-ı asli) almaktaydı (İbnü’l-Adim 1982: 22).

Görülüyor ki, artık yerleşik bir devlet düzeninin kurulmaya çalışıldığı bu coğrafyada hâkimiyetin de yerleşikler üzerinde sağlanması gerekliliği, Selçuklu sultanlarının bilinçli olarak birtakım sosyoekonomik politikalar geliştirmelerine sebep olmuştur; çünkü yerleşiklerin dünyasında var olunacaksa bunun yerleşiklerle uyum içerisinde ve onların dilinden konuşmakla mümkün olacağı açıktır (Polat 2004: 51).

Göçebeliliğin medeniliği

Genelde göçebeler, özelde ise Orta Asya’daki Türkler için kullanılan “barbar” terimi en erken Grekçede “yabancı” anlamına gelirken sonraları Helen olmayanı, Romalı olmayanı, Bizanslı olmayanı hatta Hristiyan olmayanı kastetmek için kullanılmıştır; fakat esas anlamıyla uygarlaşmanın zıddı yani uygar olmayan anlamındadır (Sinor 2003: 23 vd.). Yukarıda da değinildiği üzere bu düşünceye sahip olanların göreceli kanıtı, medeniyetin yerleşiklikle başladığına olan inançlarıdır. Halbuki Jean-Paul Roux kendisinin de düşüğünü kabul ettiği bu hataya açıklık getirmektedir. Ona göre, Orta Asya vahşi, yabancı, bilinmeyen bir ülke ve insanların belli bir süre uygar olsalar bile kısa sürede ilkel insan düzeyine düştükleri “barbar” toplulukların

yaşadığı yer olarak görülmüştür; fakat aslında ise Orta Asya büyük bir uygarlık merkezidir. Dünyanın hâlâ varlığını sürdüren Mazdeizm, Budizm, Zerdüştlük gibi dinleri bu topraklarda doğmuştur (Roux 1998: 13 vd.; Ocak 2007: 74 vd.). El-Biruni, İbn-i Sina, İranlı şair Rudaki, Firdevsi, Uluğ Bey gibileri bu topraklardan çıkmıştır (Roux 2001: 19). Tarihin büyük göçebe devletlerini veya bozkır imparatorluklarını kuran fatihler bu topraklarda dünyaya gelmişlerdir. Göçebe bir topluluk olarak tasvir edilirken Türk-İslam dünyasına yeni bir çehre kazandıran Selçuklular bu coğrafyada büyüüp gelişmişlerdir (Kafesoğlu 1967: 357 vd.). Daha da önemlisi bu göçebe topluluklar yaşam tarzlarıyla yerleşikleri etkileyebilecek kadar kültürel birikime sahiptirler (İzgi 2002: 463, 465 vd.).

Kafesoğlu, kültürün üç temel dayanağı olduğunu söyler: *coğrafi çevre, insan unsuru ve cemiyet*. Türk topluluğunun da kendine has bir kültürü vardır ki buna da “bozkır kültürü” denmektedir (Kafesoğlu 2002: 27-28, 214). Bu kültür ortamında daha önce de değinildiği üzere “at”ın evcilleştirilmesi önemli bir aşamadır. Grousset, “Bozkır insanı doğuştan süvaridir.” der. Çinliler “at”a rahat binebilmek için etekli elbiseyi çıkarıp pantolon giymesini Hunlardan öğrenmiştir (Grousset 1999:15). At’a paralel olarak madencilik de Türk bozkır kültüründe önemli bir yeri vardır; çünkü girilen fetih hareketlerinde başarılı sonuçlar alınmasında at ve demir (kılıç) büyük rol oynamıştır (İnan 1998: 229 vd.). Orta Asya’da ticaretin gelişmesi de tamamen bozkır toplumlarının bir ürünüdür. Onların aracılığı ile Doğu-Batı ticareti gelişmiş, aşılması zor yollar ve elde edilmesi zor olan ürünler onlarla yol almıştır (İzgi 2002: 464).

Yolların oluşumunda yüzyıllar boyunca süren göç hareketleri, ticaret ve savaşlar gibi daha pek çok faktörün önemli rolleri vardır (Buryakov 2002: 235-236). Bu süreçte oluşan yollar geçtiği güzergâhlar üzerinde toplumların hayat seviyelerine gerek sosyoekonomik gerekse dinî¹, ilmî ve kültürel yönden büyük katkılar sağlamaktaydılar (Baipakov 2002: 162). Bu tarihî yolların başında hiç şüphesiz “İpek Yolu”nun çok önemli bir yeri vardır. Çin’in başkentinden Akdeniz’e ve Anadolu’ya oradan da Avrupa’ya kadar çeşitli uğrak noktalarından geçerek uzanan İpek Yolu medeniyet tarihi açısından da önemliydi (Stavisky 2002: 222-224; Grousset 2001: 30-31).

Bu yollar vasıtası ile yapılan ticaret, özellikle VII – VIII. yy’lardaki Türk ve İslam şehir kültürünün ve yerleşik – tarımsal kültürün gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştı. İlk kurulan şehirlerin coğrafi konumları, onların İpek Yolu ile doğrudan bağlantılı olduklarını göstermektedir (Heyd 2000: 5 vd.; Baipakov 2002: 162; Stavisky 2002: 225). Hatta bu şehirlerin birçoğunu göçebeler kurmuştur (Roux 2001: 31). Kaldı ki “Yarı göçebe olarak tanımlanan

¹ Oğuzlar, yollar vasıtası ile ülkelerinden geçen Müslüman tacirler sayesinde Müslümanlık hakkında bilgi edinmişlerdi. bk. (İbn Fazlan 1995: 35 vd.; Barthold – Köprülü 1963: 59).

bazı toplulukların, aslında ömürlerini belirli iki nokta (yaylak ve kışlak) arasında geçiriyor olmaları onların göçebe olduğunu mu gösterir?” sorusu ayrıca düşünülmelidir. Ayrıca, göç eden bu zümrelerin geniş coğrafyalar kendilerini nereye ulaştırırsa oraya doğru gitmek yerine gidecekleri yerin kendilerine yaşama fırsatı vereceği en uygun alanlarını tercih etmeleri, bir plan ve program dâhilinde hareket ettiklerini göstermemekte midir? (Radloff 2002: 370).

Sonuç

Sosyolojik bir kavram olan göçebelik, yerleşikliğin zıttı ama medeni olmayan demek değildir. Elbette ki, yerleşik olanın kendini tanımlayabilmek ve farklarını ortaya koyabilmek için göçebeye ihtiyacı vardır; çünkü yerleşiklik göçebelik olmadan tasvir edilemez. Yerleşikler tarafından yapılan bu tasvirlerin ise hep güvenlik açısından ele alınması birtakım araştırmacıları da yanıltmış gözüküyor. Nitekim onları, yerleşiklerin huzurunu ve düzenini bozmakla nitelendirmeleri bunun bir göstergesidir.

Bu yanılgıda, göçebelerin şifahi geleneğe sahip ve geriye kendilerini anlatan pek de yazılı bir metin bırakmamış olmaları önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada, yerleşikliğin, kitabiliğini kendi lehine kullandığı ve kendilerini koruyan surların içerisinden olayları değerlendirdikleri anlaşılıyor.

Bugün çok çeşitli verilere göre şu söylenebilir: Görülüyor ki birbirlerine sınıksıkıya bağlı olan göçebelik ve yerleşiklik bir bütün olarak medeniyetin ilerlemesine büyük katkılar sağlamıştır. Bu da iki farklı yaşam tarzının aslında bir noktadan ortaya çıktığını göstermektedir.

Kaynakça

- ABU'L-FARAC, Grigory (Bar Hebraus), (1999). *Abü'l-Farac Tarihi*, I-II cilt, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 3. Baskı, TTK Basımevi.
- BAIPAKOV, Karl, (2002). “VI – IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür”, *Türkler*, C. III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 161–166.
- BARTHOLD, W., (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, (Yay. haz. Hüseyin Dağ), İstanbul, Çağlar Yayınları.
- BARTHOLD, W., -M. F. Köprülü, (1963). *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2. Baskı, TTK Basımevi.
- BURYAKOV, Yuriy F., (2002). “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, (çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, C. III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 234–242.
- GROUSSET, Rene, (1999). *Bozkır İmparatorluğu, Atilla-Cengiz Han-Timur*, (çev. M. Reşat), İstanbul, 4. Baskı, Üzmen, Ötüken Yayınları.
- HEYD W., (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Z. Karal), Ankara, TTK Basımevi.

- İBNÜ'L-ADİM, (1982). *Buğyetü'l-Taleb Fi Tarih-i Haleb, Biyografilerle Selçuklu Tarihi (Seçmeler)*, çeviri, notlar ve açıklamalar: A. Sevim, Ankara, TTK Basımevi.
- İBNÜ'L-ESİR, (1991). *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, C. IX, (çev. Abdülkerim Özyayın), İstanbul, Bahar Yayınları.
- İBN FAZLAN, (1975). *er-Rihle (İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi)*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınevi.
- İBN HALDUN, (2004). *Mukaddime*, I-II cilt, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 3. Baskı, Dergâh Yayınları.
- İNAN, Abdulkadir, (1998). "Göçebe Türklerin Destanlarının Karakterleri", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, 2. Baskı, TTK Basımevi, s. 202-205.
- İNAN, Abdulkadir, (1998). "Türklerde Demircilik Sanatı, Tarihte ve Folklorunda", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, 2. Baskı, TTK Basımevi, s. 229-231.
- İZGİ, Özkan, (2002). "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkileri", Ankara, *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, s. 464-481.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (1967). "Selçuklular", *İA*, C. X, İstanbul, MEB Basımevi, s.353-416.
- KAFESOĞLU, İbrahim, (2000). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 20. Baskı, Ötügen Yayınları.
- NASIR-I HÜSREV, (1985). *Sefername*, (Türk. terc. A. Tarzi), İstanbul, MEB Yayınları.
- OCAK, A. Yaşar, (2007). *Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, Ankara, 6. Baskı, İletişim Yayınları.
- ONG, Walter J., (2003). *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözü'nün Teknolojileşmesi*, (çev. Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul, 3. Baskı, Metis Yayınları.
- POLAT, M. Said, (2004). *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- RADLOFF, W., (2002). "Kazaklar ve Kırgızlar", *Türkler*, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 368-376.
- ROUX, Jean-Paul, (2001). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lâle Arslan), İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- ROUX, Jean-Paul, (1998). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Türkçesi: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil), İstanbul, 2. Baskı, İşaret Yayınları.
- SINOR, Denis, (2003). "İç Asya Kavramı", (çev. Ruşen Sezer), *Erken İç Asya Tarihi*, derleyen: Denis Sinor, İstanbul, 4. Baskı, İletişim Yayınları.
- STAVİSKY, Boris Ya, (2002). "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", (çev. Mehmet Tezcan), *Türkler*, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 222-234.
- URFALI MATEOS, (2000). *Vekayı-name (952-1136) ve Papaz Grigo'nun Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrnt D. Andreasyan), Ankara, 3. Baskı, TTK Basımevi.